

16-mavzu. Qishloq aholisi va qishloq aholi manzilgohlari geografiyasi

Reja:

1. Qishloq aholisi
2. Qishloq aholi manzilgohlari geografiyasi

Tayanch soʻzlar: Qishloq joylar, areal, maydon, qadimiy shaharlar, sugʻorma dehqonchilik, Qishloq joylar funksiyalari, agrolandshaft, ixtisoslashmagan qishloqlar, aralash tipdagi qishloqlar

Qishloq joylar shahar va shaharchalardan tashqaridagi hududlar boʻlib, ularda qishloq xoʻjaligida muntazam foydalanadigan erlar hamda doimiy aholi manzilgohlari (punktlari) mavjud boʻlishi kerak. Demak, qishloq joylar geografik kartada areal, maydon koʻrinishida, qishloq aholi punktlari esa ular ichidagi nuqtasimon shakldagi jamiyatning ijtimoiy-hududiy tashkil etish birligi hisoblanadi.

Qishloqlar shaharlarga qaraganda aholi yashash joyining qadimiyroq shaklidir. Toʻgʻri, qadimda dastlabki aholi manzilgohlari shahar yoki qishloq deb atalmagan. qishloqlarning vujudga kelishi ijtimoiy mehnat taqsimotida sugʻorma dehqonchilik madaniyati rivojlanishi bilan bogʻliq boʻlgan. Sugʻorma dehqonchilik avvallari tabiiy suv oqimidan foydalangan holda olib borilgan, keyinchalik sugʻorish inshootlari (toʻgʻon, kanal va b.) va vositalari (chigʻiriq) asosida rivojlangan. Albatta, bunday inshootlar yoki hozirgi zamon tili bilan aytganda, irrigatsiya infratuzilmalarini yaratish, qoʻriqlash va ulardan foydalanish keng jamoatchilik mehnatini, aholini bir joyda va birgalikda yashashini taqozo etgan. Shunday qilib, jamoa (sotsium), kishilarning hududiy birligi, turgʻun aholi manzilgohlari paydo boʻlgan. Sugʻorma dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi, shu asosda hunarmandchilik va savdoning rivojlanib borishi natijasida ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining navbatdagi muhim bosqichi boshlangan. Jamiyat hayotdagi bunday oʻzgarishlar qishloqlardan shaharlarning ajralib chiqishiga va rivojlanib borishiga sabab boʻlgan. Aynan shu davrdan boshlab ijtimoiy hayotni hududiy tashkil etilishining ikki shakli, yaʼni qishloqlar va shaharlar vujudga kelgan.

Eʼtirof etish joizki, shaharlar qishloqlardan ajralib chiqqan, aksincha emas. Binobarin, aytish mumkinki, dastlabki shaharlarning kelib chiqishi qishloqlar bilan bogʻliq boʻlgan. Shu bois, Er yuzasining eng qadimiy shaharlari ham aynan Yaqin Sharq, hozirgi Isroil, Iordaniya, Suriya mamlakatlari hududida shakllangan.

Qishloqlarning bunday evolyutsion tarzda paydo boʻlishi va rivojlanishi L.I.Mechnikovning daryo (sugʻorma dehqonchilik) sivilizatsiyasi yoki madaniyati kontseptsiyasiga muvofiq yuz bergan. Shu nuqtai nazardan Sharq tarixi, madaniyatini qishloq va shaharlarning ajralmas birligi deb taʼriflashgan. Boshqa hududlarda esa, qishloqlarning vujudga kelishi makon va zamon jihatidan farq qilib, oʻzgacha amalga oshgan.

Bizning sharoitimizda qishloqlar “qishlov” maʼnosini anglatga ajab emas. Chunki, yaqin oʻtmishda ham mahalliy xalq yozgi va kuzgi dala ishlarini (bogʻdorchilik, chorvachilik, dehqonchilikni) tugatgach, qishni yigʻilgan don, meva, oʻtin va boshqa zaruriy mahsulotlar bilan oʻtkazish uchun qishloqlarga qaytishgan (Rossiyaning dasht mintaqalarida dehqonchilik rivojlangan hududlarida

ham qishloqlar “selo”, “stan”, “stanitsa”, ya'ni turg'un aholi punktlari ma'nosini bildiradi).

Qishloq va shaharlar o'ziga xos “geojuftlik” bo'lib, birining rivojlanishi ikkinchisiga bog'liq. qolaversa, qishloq borki, shahar bor, shahar borki qishloq bor. Demak, ularni bugungi kunda bir-birisiz tasavvur qilib bo'lmaydi va aholi ijtimoiy hayotini bunday hududiy tashkil etish shakllari doimiydir. qishloqlik, qishloqning asl mohiyati, qishloq hayot tarzi va sharoitini to'liq his qilishi uchun, biroz bo'lsada, shaharda yashab ko'rishi kerak. Binobarin, shaharga doimiy yashash uchun ko'chib kelgan qishloqlik butun umr davomida shahar hayot tarziga moslashib (adaptatsiya qilib) boradi. Ayni paytda shahar qadri va mohiyatini, vaqtincha bo'lsada, qishloqda yashab ko'rgan shaharlik ko'proq biladi va to'g'ri baholaydi. Xullas, qishloq ham, shahar ham go'zal. Biroq, ularning har biri o'zgacha chiroyga ega, agar qishloq joylar ko'proq tabiati bilan dilkash bo'lsa, shaharlar hashamatli binolariyu, zamonaviy xiyobonlari bilan go'zal.

Qishloq joylar yoki qishloqlar asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholining hududiy tashkil etish shakli ekan, u mohiyatan geografiya, xususan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning muhim tadqiqot ob'ekti hisoblanadi. Ammo e'tirof etish zarurki, qishloqlar bu fan doirasida “omadi kelmagan” yo'nalish bo'lib, ular shaharlarga qaraganda juda oz o'rganilgan. Hatto bunday holat milliy iqtisodiyoti qishloq xo'jaligi bilan bog'liq, aholining deyarli yarmi qishloqlarda yashovchi O'zbekiston Respublikasiga ham taalluqlidir. Buning sababi bir nechta bo'lishi mumkin. Jumladan, shaharlarning jamiyat hayotida etakchi o'rin tutishi, yaqin o'tmishda qishloqlarga ikkinchi darajali munosabat, qishloqlarni asta-sekin shaharlarga aylantirish siyosati, qishloqlarning ko'p sonliligi va ular bo'yicha statistik ma'lumotlarning kamligi kabilar qishloq geografiyasiga nisbatan e'tiborsizlikni keltirib chiqargan.

Qishloq joylar qator funktsiyalarni (vazifalarni) bajaradi. Masalan, ularning iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, ekologik va boshqa funktsiyalari mavjud. O'z navbatida, qishloq xo'jaligi yoki iqtisodiyoti ham turlicha. Odatda, qishloq xo'jaligini qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtiruvchi tarmoq sifatida qarashadi. Aslida esa, u ham ancha murakkab tizim bo'lib, bevosita “tor” ma'nodagi qishloq xo'jaligidan tashqari qator sohalarni qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan qishloq xo'jaligini jahon xo'jaligi, xalq (milliy) xo'jaligi, shahar xo'jaligi kabi umuman xo'jalikning (iqtisodiyotning) hududiy tashkil etilishini alohida taksonomik birligi yoki bo'g'ini sifatida, keng ma'noda talqin qilish ham zarur.

Qishloq joylarni geografik o'rganishda ularga o'ziga xos agrolandshaft, hududiy majmua yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim ko'rinishida metodologik yondashuv maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda qishloq joylarni o'rganishda kompleks va sistemali yondashuv, hududiylik, tarixiylik (ba'zi olimlar uni davriylik deb atashadi) tamoyillar qo'llaniladi. Ular statistik, tarixiy va geografik taqqoslash, kartografik, tizim-tarkib, guruhlash, rayonlashtirish va boshqa metodlar asosida amalga oshiriladi.

Qishloq joylarni o'rganishda ular joylashgan hududning tabiiy geografik sharoitiga alohida e'tibor bermoq lozim. Xususan, joyning iqlim sharoiti, reliefi, suv va tuproq resurslari, o'simlik dunyosi kabilar muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda aksariyat qishloqlar gidrologik shahobchalar bo'yida yoki ularning quyi qismida tarixan shakllangan. Soylar, daryolar, suv omborlari va irrigatsiya kanallari qishloqlar geografiyasini ko'p jihatdan belgilab beradi. Soylar yoymasi va ulardan tarqalgan kanallar (ariqlar), ko'p qo'l mehnati talab qiluvchi sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi asosida yirik qishloqlar vujudga kelgan. Bunga Farg'ona vodiysi soylari, ayniqsa, So'x va Isfara daryolari quyi qismida tashkil topgan qishloqlar misol bo'la oladi.

Qishloqlar ko'pincha tepaliklarda, tog' etaklarida joylashgan. Bunday mikrogeografik o'rin strategik jihatdan hamda er osti suvlari sathining ko'tarilishi natijasida zahllashning oldini olish uchun ham qulaydir.

Tabiiy geografik omil qishloqlarning cho'l, voha va vodiylar, tog' va tog' oldi hududlarda joylanishi, uy-joy qurilish shakli ularning mintaqaviy xususiyatlarini tavsiflab beradi. Shuningdek, turli tabiiy ofatlar ehtimoli mavjud bo'lgan (surilma, o'pirilish, sel kelish holatlari, zilzila, kuchli shamol va h.k.) hududlarda o'rnatilgan qishloqlar qulay geografik o'ringa ega emas.

Shunday qilib, qishloqlar shaharlarga nisbatan tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Modomiki, qishloq xo'jaligi bevosita tabiiy geografik sharoit ta'sirida rivojlanar ekan, uning qishloqlar geografiyasiga ta'siri ham hech qanday shubha qoldirmaydi. qolaversa, mahalliy qurilish materiallarini qum, shag'al, ohak, tosh va boshqalar ham qishloqlar qiyofasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Soy va boshqa gidrologik shahobchalar, tor tog' vodiylarida joylashgan qishloqlar uylari terrasimon, aholi manzilgohlari esa cho'zinchoq, tasmaimon hududiy shaklga ega bo'ladi. Soylarning suv miqdori va oqim rejimi, vodiylarning tor yoki kengligi, dehqonchilik uchun yaroqli erlarning mavjudligi ham bu joylarning demografik sig'imiga, qishloqlarning katta-kichikligi va bajaradigan vazifalariga ta'sir ko'rsatadi. Odatda, er tanqis bo'lgan maydonlardagi qishloqlar "Zarkent", "Zarhok", "Zarmitan" deb ataladi, ya'ni ekin ekish uchun qulay kichik yer zarga, oltinga tenglashtiriladi.

Qishloqlar shakllanishi va rivojlanishining asosini iqtisodiyot tarmoqlari tashkil qiladi. Bu jihatdan qishloqlar uch toifaga bo'linadi: qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashmagan va aralash qishloqlar. O'z navbatida, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan qishloqlar bog'dorchilik va uzumchilik, sug'orma dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanadigan qishloqlardan tashkil topadi. Bu qishloq xo'jalik tarmoqlarining "qishloq hosil qilish" qobiliyati ham har xil. Nisbatan katta qishloqlar sug'orma dehqonchilik rivojlangan rayonlarda vujudga keladi, chorvachilik bilan shug'ullangan aholining yashash manzillari uncha katta bo'lmaydi.

Qishloq xo'jaligiga ixtisoslashmagan qishloqlar temir yo'l bekatlari, meteorologik stantsiya, rekreatsiya va turistik sohalar, qazilma boyliklar, suv omborlari va kanallar asosida shakllangan. Bu qishloqlarning aholisi ham uncha ko'p bo'lmaydi. Ishlab chiqarish salohiyati katta bo'lmasligi sababli bunday qishloqlarning aksariyati shahar yoki shaharcha maqomiga ega emas.

Aralash tipdagi qishloqlar yuqoridagi ikki sohalarning rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga kelgan. Bunday qishloqlarning demografik salohiyati nisbatan katta bo'lishi mumkin.

Demak, qishloqlarning katta-kichikligini ularning bajaradigan funksiyasi belgilab beradi. Bu aholi punktlari geografiasining eng muhim qonuniyatlaridan biridir. Sobiq Ittifoq davrida qishloqlar shaharlashuv (urbanizatsiya) nuqtai nazaridan ikkiga, ya'ni istiqbolli va istiqbolsiz qishloqlarga ajratilib, go'yoki ularning taqdiri oldindan aytilib berilar edi. Aslida esa, har qanday qishloq, u katta yoki kichik bo'lmasin mavjud ekan, uning albatta iqtisodiy (hayotiy) zamini bor; chunki, bunday moddiy asosga ega bo'lmagan qishloq asta-sekin o'z-o'zidan yo'qolib ketadi.

Qishloqlarning katta-kichikligi ularning funksiyasiga bog'liq bo'lishi bilan birga bunday aholi manzilgohlarida aholiga xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish sharoiti turlicha bo'ladi. qishloq aholi punktlari zich joylashgan hududlarda o'ziga xos "qishloq aglomeratsiyasi" shakllanib, ular doirasida ham mayatniksimon migratsiya kuzatiladi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, masalan, ta'lim, sog'liqni saqlash tizimi qishloq joylarda pog'onasimon, ierarxiyali tashkil etiladi. Bu V.Kristallerning "markaziy o'rinlar" G'oyasiga binoan, mayda qishloqlarda ta'lim yoki soG'liqni saqlash tizimlarining eng qo'yi bosqichi joylashadi, qishloqlar kattalashib borgan sari ularda tashkil etilgan bu sohalarga tegishli ob'ektlar ham kattalashib boradi. Masalan, eng katta qishloqlarning ba'zilarida kollej yoki akademik litsey, yirik kutubxona, kasalxona, ixtisoslashgan savdo do'konlari, bank, supermarketlar tashkil etiladi.

Qishloqlar dam olish maskanlari (rekreatsiya) va turizmni rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega. So'lim va soya-salqin, go'zal manzarali joylar respublikamizda ko'plab topiladi. Xususan, soy va buloqlar bo'yidagi qishloqlarda turli oromgoh va sihatgohlar tashkil etilgan. Ayni vaqtda qishloq joylarda mahalliy, diniy, agroturizm va ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari ham katta. Turli xil qadamjolar, baliqmozor yoki chinorlar, g'or va shar-shararalar, ajoyib tog' yoki voha landshaftlari, milliy xalq o'yinlari, marosim va to'ylari, taomlari va liboslari ham muhim turistik ahamiyatga ega. Jumladan, agroturizm mahalliy va mintaqaviy iqtisodiyotning "qadam-baqadam" rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Shuningdek, turli xil arxeologik topilmalar, qo'rg'on va tepalar, qadimgi irrigatsiya inshootlari ilmiy va xalqaro turizmni hududiy tashkil etishda omil bo'lib xizmat qiladi. Masalan, bunday yodgorliklar quyi Amudaryo va Surxon vodiysida ko'p. qishloq joylarni geografik o'rganishda ularning ana shu jihatlari ham e'tibor bermoq zarur.

Qishloq joylar geografiasini tadqiq qilishda markaziy o'rinni, albatta aholi egallaydi. Chunki, qishloq, eng avvalo, aholi yashaydigan joy, manzil hisoblanadi. Aholi esa o'z-o'zini takror barpo qilish xususiyatiga ega bo'lishi barobarida u moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi va ayni vaqtda bu boyliklarning iste'molchisi hamdir.

Qishloq joylar aholisini geografik o'rganishda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi bu joylar aholisini "yoppasiga", ya'ni qishloq tumanlari, viloyat yoki respublika qishloq aholisining joylashuvi, zichligi kabi umumiy xususiyatlarini tahlil qilish bo'lsa, ikkinchi yo'nalish qishloq aholisini qishloq aholi punktlari darajasida tadqiq etishdan iboratdir. Ammo bu ikki yo'nalish, tizim-tarkib

tamoyiliga o`xshash, bir-biridan keskin farq qilmaydi, aksincha, ularni o`zaro muvofiqlashtirgan holda o`rganish yaxshi natijalar beradi, binobarin, bu ikki yo`nalish bir-birini to`ldiradi va tadqiqot chuqurligi, mukammalligini ta'minlaydi. qishloq aholi punktlari o`rganilganda ular, eng avvalo, klassifikatsiyalashtiriladi. Bu jihatdan qishloqlar uch asosiy sinfga bo`linadi: kichik qishloqlar (aholi soni 1000 kishigacha), o`rta (1000-3000 kishi) va katta (3000 kishi va undan ortiq) qishloqlar.

Maxsus tadqiqotlarda bu guruhlashtirish yanada aniqroq darajada bajariladi. Bunda, masalan, qishloqlarning katta-kichikligi bo`yicha quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- Mayda qishloqlar-aholi soni 500 kishigacha;
- Kichik qishloqlar-500-1000 kishi;
- O`rta qishloqlar-1000-3000 kishi;
- Katta qishloqlar-3000-5000 kishi;
- Yirik qishloqlar-5000 kishidan ziyod.

qishloq aholi punktlarining yuqoridagi guruhlarga ajratilishi tasodifiy emas, albatta. Turli bosqichdagi qishloqlar xo`jaligining ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, ularda ta'lim, savdo, soG`liqni saqlash, moliya tizimiga tegishli muassasalar, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma shahobchalari har xil bo`ladi.

Qishloqlarning katta-kichikligi, avval ta'kidlanganidek, ularning qaysi sohaga ixtisoslashuviga bog`liq. O`z navbatida, qishloqlarda aholi sonining ko`p yoki kamligi xizmat ko`rsatish va servis sohasini joylashtirishga ta'sir ko`rsatadi. qishloq aholi punktlarini o`rganish ularni kartalashtirish va rayonlashtirishni taqozo etadi. Relefi murakkab bo`lgan hududlarda qishloqlarni balandlik mintaqalari bo`yicha o`rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ularni daryo havzalari, cho`l, voha va vodiy, shahar atrofi darajasida tadqiq qilish ham katta geografik ma'noga ega.

Geografik tahlil qishloqlar va qishloq aholisi zichligi, qishloqlar o`rtasidagi o`rtacha masofa va boshqa ko`rsatkichlarni aniqlashni ham talab qiladi. Shu o`rinda ta'kidlash joizki, qishloq tumanlari miqyosida aholi zichligini hisoblash katta aniqlikka ega emas. Bu "brutto" ko`rsatkich ma'muriy tumanning barcha hududlariga taalluqli (aholi yashash yoki yashamasligidan qat'iy nazar, cho`l yoki tog` hududlarni ham qamrab oladi). Binobarin, aholi zichligini qishloq fuqarolar yig`inlari darajasida aniqlash yaxshi natijalar beradi. Bunda zichlik, ayniqsa, qishloq xo`jaligida foydalanadigan erlarga nisbatan hisoblansa, tahlil yanada chuqurroq va to`g`riroq bo`ladi.

Qishloq aholi punktlarini geografik o`rganish katta-kichikligiga ko`ra guruhlashdan tashqari ularni bajaradigan vazifasiga (funktsiyasi) bo`yicha alohida tiplarga ajratishni nazarda tutadi. qishloqlarning uch asosiy funktsiyaga bo`linishi haqida avvalroq aytilgan edi. Shu bilan birga qishloqlarni oddiy va qishloq fuqarolari yig`inlari, ba'zan qishloq tumanlari markazi vazifasini bajaruvchi guruhlarga ajratish ham mumkin. Ularni rayonlashtirish esa tabiiy-xo`jalik rayonlari doirasida amalga oshiriladi. Chunki, tabiiy sharoit, agroiqlimiy

resurslar (namlik, harorat, tuproq) qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuvi va ixtisoslashuviga ta'sir ko'rsatadi, ular esa, o'z navbatida, qishloqlar geografiyasini, katta-kichikligi va funktsional tiplarini belgilab beradi. Bunda shahar atrofi hamda urbanizatsiyalashgan hududlarni alohida ajratish zarur.

Qishloq aholi punktlarini genetik jihatdan o'rganish, xususan qadimdan va yangi o'zlashtirilgan hududlarda ularni vujudga kelish omillari va xususiyatlarini aniqlash ahamiyatdan xoli emas. Shuningdek, qishloqlarni uy-joy qurilishi, obodonlashtirilganligi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma bilan ta'minlanganligi, tashqi qiyofasi (konfiguratsiyasi) kabi jihatlarini ham tadqiq qilish katta geografik mazmun kasb etadi.

Qishloq joylar demografiyasi tahlili ham bu boradagi geografik bilimlarni to'ldiradi. U ayni vaqtda qishloqlar aholisi geografiyasini o'rganish bilan bog'liq. Agar asosiy maqsad qishloq joylar demografik jarayonlarini hududiy jihatdan tadqiq etish bo'lsa, bunday yondashuv demogeografik tavsifga ega bo'ladi va, aksincha, birinchi o'ringa hududlar (viloyatlar, qishloq tumanlari, qishloq fuqarolar yig'ini va qishloqlar) ob'ekt sifatida qo'yilsa, ularning ustuvorlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda geodemografik yondoshuv nazarda tutiladi.

Biroq ta'kidlash lozimki, mintaqaviy demografiya va demografik vaziyatga bunday hududiy yondashuvlar orasida katta farq yo'q; farq faqat qaysinisi tadqiqot ob'ekti darajasida qabul qilinishida. Umuman olganda, har qanday hodisa yoki voqelik albatta qaerdadir, qaysi bir makonda sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan hududiylik tamoyili bu erda umummetodologik xususiyatga ega. Haqiqiy geografik tadqiqot esa bu hududga alohida tizim sifatida yondashadi (hududiy iqtisodiy tizim, hududiy ijtimoiy tizim, hududiy siyosiy tizim, hududiy ekologik tizim va h.k.) va uni ichki tahlili tizim-tarkib doirasida amalga oshiriladi. Har qanday hududiy yoki tarmoqlar tarkibi ham, o'z navbatida, ichkaridan (pastdan, quyidan) qaraganda, tizim, "tizimcha" ko'rinishida gavdalanadi.

Shunday qilib, qishloq joylar demografiyasida quyidagilar tahlil qilinishi kerak:

- aholi soni, uning o'sishi va joylanishi;
- aholining takror barpo etilishi (tug'ilish, o'lim, tabiiy ko'payish);
- aholi tabiiy va mehanik harakatining demografik vaziyatga ta'siri;
- aholining yosh-jins tarkibi;
- aholining milliy tarkibi;
- mehnat resursi shakllanishining demografik asoslari va b.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar tadrijiy jihatdan, ya'ni ularning dinamikasi tahlil qililib, tegishli qonuniyat yoki xususiyatlar aniqlanishi kerak. Shu bilan birga geografik tadqiqot bu jarayonlarning hududiy farqlari, tafovutlari va ularning sabablarini ochib berishni taqozo etadi. Bunda geografik taqqoslash, guruhlash, geodemografik to'lqinlarni belgilash kabi usullar qo'llaniladi.

Geodemografik to'lqinlar, yangiliklarning diffuzion tarqalish qonuniga binoan, u yoki bu demografik jarayonlardagi o'zgarishlarning hududiy "harakati" bilan bog'liq. Ularni aniqlash hududlar demografik vaziyatini prognoz qilishda muhim ham ahamiyat kasb etadi. Masalan, "tug'ilish ko'rsatkichlarining so'nggi 15-20

yildagi pasayib borishi ma'lum geografik qonuniyatlarni aks ettiradi, jumladan, markaziy mintaqalarda tug'ilish (tabiiy ko'payish) umumiy koeffitsientining pasayish jarayoni viloyatlar darajasida to'liqsimon davom etadi va chekka hududlarda "to'xtaydi". Boshqacha qilib aytganda, markazda kuzatilgan bugungi holat, ma'lum vaqt (yil) o'tgandan so'ng, chekka hududlarda, qishloq joylarda qayd etiladi yoki, hozirgi qishloqlardagi demografik vaziyat bundan ma'lum vaqt oldin markazda yuz bergan bo'lishi mumkin. Bunday geodemografik jarayonlar markaz-chekka hududlar ("tsentr-periferiya") g'oyasiga ham o'xshab ketadi.

Qishloq joylar geografiyasini o'rganishda ijtimoiy masalalar muhim o'rin tutadi va ular ham demografik jarayonlar kabi aholi geografiyasi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Bunda qishloq aholisining yashash sharoiti va tarzi, ijtimoiy infratuzilma, geokrimenogen, nozogeografik va geokologik holatlar tahlil qilinadi.

Qishloq aholisi tabiatga "yaqin", shahar joylarda esa tabiiy sharoit kuchli deformatsiyalashgan, o'zgargan; bu erda o'ta zich joylashgan va o'ziga xos hayot tarziga ega bo'lgan aholi, ayniqsa, u avval qishloqda yashagan bo'lsa, hududiy tanglik va tanqislik mavjudligi sababli, bo'shliqqa, yakkalikka intiladi, uning tabiati ham o'ziga xos. Odatda, qishloq aholisida qarindosh-urug', qo'shnichilik munosabatlari ko'proq rivojlangan bo'ladi.

Qishloq joylar va qishloqliklar shaharliklarga qaraganda yangiliklarni sekinroq qabul qiladi va bu yangilik nisbatan turg'un holatda ancha saqlanib turadi. Shahar joylarda esa mavjud holat tez-tez o'zgarib, yangilanib boradi. Demak, shu o'rinda, geografik ma'noda shahar joylarni Er yuzining quruqlik qismiga, qishloqlarni dengiz-okeanlarga qiyoslash mumkin.

Shaharlarning o'ta harakatchanligi ularning hududlarni urbanizatsiyalashtirish hususiyatlarini keltirib chiqaradi. Ammo shahar joylarga nisbatan urbanizatsiya tushunchasini qo'llash nodurust, chunki, shaharning o'zi urbanizatsiyalashgan hudud hisoblanadi. Binobarin, urbanizatsiya shaharlarning atrof-muhit ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatini o'gartirishida o'z aksini topadi. Urbanizatsiya – hududlarda "shaharchasiga" yashash, ishlash tarzining tarqalishi bo'lib, bu jarayon, eng avvalo, qishloq joylarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bog'liq.

Hozirgi vaqtda respublikamizda, xususan qishloq joylar infratuzilmasini yaxshilashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini to'g'ri hududiy tashkil etish va rivojlantirish, qishloq aholisini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash kabilar geografik jihatdan o'rganilishi lozim.

Shuningdek, chakana savdo va pullik xizmat qishloq tumanlari va qishloq fuqarolar yig'ini (QFY) darajasida tadqiq qilinishi lozim. Bunda mutlaq ko'rsatkichlar bilan kifoyalanish to'liq xulosalar bera olmaydi. Shu bois, bu borada nisbiy ko'rsatkichlardan, masalan, aholi jon boshiga qancha savdo yoki pullik xizmat bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Sog'liqni saqlash tizimida ham qishloq vrachlik punktlari (QVP), ularning zichligi, qancha aholiga xizmat ko'rsatishi, ta'sir doirasi-radiusi kabi hududiy hususiyatlari o'rganiladi. Shu bilan birga qishloq aholisining salomatligi, kasallanish darajasi, kasallik turlari va ularning sabablari, umumiy nozogeografik

vaziyat, nozogeografik o'choq va areallarni aniqlash qishloq joylarni ijtimoiy geografik nuqtai nazardan o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Ijtimoiy geografik holat ko'p jihatdan joylarning ekologik xususiyatlariga bog'liq. Geoekologik vaziyat esa aholi salomatligiga ta'sir etuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ichimlik suvi, uning fizik-kimyoviy tarkibi, sifati, atmosfera havosi, shamol, ovqatlanish rejimi va ratsioni, joylarning sanitar-gigienik holatlari ham tahlil va tadqiq qilinadi.

Qishloq hududlari ekologiyasi turli ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanadi. Ichki omil asosan, qishloq xo'jaligida har xil ximikatlar, gerbitsid va pestitsidlardan foydalanish, tuproq erroziyasi va sho'rlanishi, chiqindilar, chorva fermalari, tovuq fabrikalari va boshqa mahalliy xususiyatlar bilan bog'liq. Tashqi omil esa chetdan keluvchi iflos havo, suv, transchegaraviy holatlar negizida yuzaga keladi.

Qishloq, odatda, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda shaharga nisbatan passiv, zaifroq aholi punkti hisoblanadi. Shaharlarning ko'p funktsiyaligi, kattaligi, innovatsiya, investitsiya va infratuzilma salohiyatining kuchliligi, iqtisodiyotining ko'p tarmoqliligi va yuqori darajada rivojlanganligi, aholi yashashi, o'qishi, davolanishi, ishlashi uchun imkoniyatlarning keng ekanligi, ularning ta'sirchanligi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmualarda etakchi rol o'ynashini ta'minlab beradi.

Qishloq shaharga ma'lum darajada bo'ysinadi, uni qishloq xo'jaligi xom ashyosi bilan, aholisini toza havo, suv, iqtisodiyotini ishchi kuchi bilan ta'minlab turadi. Shahar esa qishloqqa malakali kadrlar, qishloq xo'jaligiga mashina, asbob-uskunalar, mineral o'g'itlar, qurilish materiallari, zamonaviy servis xizmatini etkazib beradi.

Biroq, shu bilan birga, shahar ayrim ob'ekt yoki sohalarni chetga, qishloq joylarga chiqaradi. Masalan, yirik shaharlar atroflarida mol bozorlari, chiqindixonalar, qabristonlar, omborxonalar, yonilg'i terminallari, transformator podstantsiyalari, avtobazalar joylashgan. Ularning ko'pchiligi qishloq landshaftini buzadi, ekologik vaziyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Binobarin, qishloq joylar geografiasini o'rganishda ana shunday "shahar-qishloq" munosabatlarining hududiy jihatlariga ham ahamiyat bermoq zarur.

Qishloq joylar geografik xususiyatlarini qishloq aholi punktlari nomlari ham ifodalab beradi. Shu o'rinda toponimika, ya'ni joy nomlar qishloqlarning tarixi, etnografiyasi, xo'jaligi kabi jihatlarini aks ettirishini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Bu maqsadda mamlakatimiz olimlari H.Hasanov, S.Qoraev, P.G'ulomov, T.Nafasov, S.Tursunov, N.Oxunov, M.Mirakmalov, Yu.Ahmadaliev va boshqalarning asarlaridan foydalanish katta samara beradi.

Shunday qilib, qishloq joylarni geografik o'rganish keng qamrovli, kompleks yo'nalishda olib boriladi. Bunday tadqiqotlar qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini aniqlash va ularning ilmiy asosda echimini topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Qishloq so'zi qanday ma'noni anglatadi?
2. Qishloq joylar demografiyasida nimalar tahlil qilinadi?

3. Qishloqlar aglomeratsiyasi deganda nimani tushunasiz?

Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar va axborot manbalari.

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
2. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
3. Bo`rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi demografiya asoslari bilan. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
4. Kopilov V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.